TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE SES UYUMU

MECDUT MANSUROĞLU

Bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi Türkiye türkçesi, yani Türkiye yazı dilinde de ses uyumu adını verebileceğimiz olayın bulunması pek tabiîdir. Bundan dolayıdır, ki Türk dili ve özellikle onun ses bilgisi üzerinde çalışanların türkçe ve kendisine yakınlığı bulunan dillerde görülen bu uyum üzerinde uzun boylu durduklarını görürüz. Ancak bize pek değerli malzeme ve görüşler veren bu araştırıcılar bahis konusu olayı birinci derecede ünlü uyumu adı ile anlamaktadırlar. Yalnız A. v. Gabain *Alttürkische Grammatik* ve *Özbekische Grammatik*'te, kısa da olsa, ses uyumundan bahseder (sıra ile 41. ve 6. §§).

Geniş olarak zaman ve yer içerisinde türkçede ses uyumunun gelişmesini izleyerek yazılı ve konuşulan Türk lehçelerinde bunun nerelere kadar uzandığını araştırmak bizlere, hiç şüphe yok, ki çok dikkate değer bilgiler kazandırmış olurdu. Ancak böylesine geniş bir çalışmada merhale merhale yürümek, başka bir deyimle, meselenin halkalarını tek tek çözmek gerekeceği meydandadır. İşte böyle bir düşüncenin sevkı iledir, ki burada yalnız Türkiye türkçesinde görülen ses uyumu ana çizgileri ile gösterilmeğe çalışılacak, başka sözlerle, bu olaydan bir kesit verilmeğe bakılacaktır. Bu kesitlerin öteki lehçeler için de yapılarak biri birine eklenmesi sonundadır, ki Türk ses bilgisinin bu pek önemli konusu başlama ve gelişmesi ile aydınlanabilecektir.

*

İşe Türkiye türkçesinde ses veya ünlü uyumu üzerinde bugüne kadar yapılmış belli başlı çalışmaları eleştirmeksizin özetleyerek girişelim. Bunlar yayınlama tarihleri sırası ile şöyledir:

J. Németh, *Türkische Grammatik*, Berlin-Leipzig 1916, 126 s. (Küçük boy). 21, 22. §§: Türkiye türkçesinde ünlü uyumu vardır. Bu yüzden eklerin ya iki (*-lar/-ler* gibi) veya dört (*-dır/-dur/-dir/-dür* gibi) şekilleri vardır. Alınma sözlerde ünlü uyumu bulunmaz. 22—23, 24—29. §§: Ünsüzler ön ve arka damak ünlüleri ile söylenmelerine göre damakta daha önden veya daha geriden çıkarılırlar. *-b*, *-d*, *-c* İstanbul'da çok defa sertleşirler. Sert ünsüzlerden sonra sertleşme olur: *baştan*. *-t* ünlü

önünde yumuşar, fakat tek heceli sözlerde değil: *sepet/di, eti.* *-k* arka damak ünlüsü önünde *-ğ-*, ön damak ünlüsü önünde *-y-* olur. Ancak tek heceli sözlerde genel olarak kendini tutar: *çocuk/ğu, gidecek/ġim, oku.* Arapça ve farsça alınma sözlerde *t* ve *k* kalır.

G. Weil, *Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache*, Berlin 1917, 258 s., 7—8,8—10. §§: Bütün türkçe sözlerde ekleri de içine almak üzere ünlüler gövde ünlüsüne uyarak arka veya ön damak serisindendir. Buna ünlü uyumu adı verilir. Bu kuralın istisnaları pek azdır; *-yor, -ki* bunlardandır. Ünlü uyumu Anadolu ağızlarında İstanbul aydınının dilinde olduğu derecede kesin değildir. Yabancı sözlerden büyük bir kısmı bu kurala boyun iğmiş bulunmakla birlikte uymayanlar da epeydir: *asker, kitab, tiyatro, kalorifer.* Ancak bunlara getirilen ekler de yine son hecenin ünlüsüne uyarak ya arka damak veya ön damak serisindendir. Köklerde dört ünlü bulunabileceği halde eklerde yalnız *a / ı* veya *e / i* bulunabilir. *ı / i* eklerde *o / u* ve *ö / ü*'den sonra *u / ü*'ye yaklaşan bir renk alır: *kapusı* veya *kapusu, güni* veya *günü.* Çok defa bu iki sesin arasında bir ses duyulur. Gövdeden uzaklaşıldığı nisbette *ı*'nın *u*'ya kayış iğilimi azalır. Bu durum *ö*'den sonra daha da belirsizdir. 11—14, 16. §: *-t* yumuşayabilir: *kurt/dun.* *ḷ, ḳ* ve *ġ* yalnız arka damak ünlülerinde bulunabilir. Sert ünsüzlerden sonra *c* > *ç* bazen yazıda gösterilir: *oldukça.* Yazıda değil, fakat söylemede *-nl-* > *-nn-*: *onnar* ve *-nb-* > *-mb-*: *tembel.* Yazının göstermediği *-vk-*>*-fk-* : *efkaf.* 17—19, 21. §: Arapça ve farsça *ā* ve *ū* arka değil ön damak sesleridir ve bu sebeple yakınlarındaki ünlüler ön damak sırasındandır: *kātib, yekūn.*

G. Bergsträsser, *Zur Phonetik des Türkischen nach gebildeter Konstantinopler Aussprache:* ZDMG LXXII (1918), 233—262. Araştırıcı Birinci Cihan Savaşı sırasında İstanbul yazı dilini incelerken konumuzla ilgili olarak kısa ve uzun *a*'nın arka ve ön damak olmak üzere iki çeşidi bulunduğunu ve bunların da aralarında derecelendiğini söyledikten sonra özellikle geniz ünsüzleri, arka damak *l*'si ve *z* yakınında arka damak, ön damak *l*'si yanında ve bir takım yabancı asıllı sözlerde ön damak olduğunu ve damağın en önünde çıkarılan *a*'ları ince ünlülü eklerin izlediğini bildirir. Bundan sonra geniz ünsüzlerinin yakınlarındaki ünlü veya ünsüzleri genizleştirdiğini, süreksiz ünsüzlerin ünsüzler ve özellikle diş ünsüzleri önünde süreklileştiklerini anlatarak ön damak *k* ile arka damak *ḳ*'dan ve *k* ile *g*'nin yeleşmesinden söz açar ve nihayet söz sonunda ek alma ile yumuşayan ünsüzlerle sözlerin münasebetlenmesinden meydana gelen yumuşak ünlü uyumuna dokunur.

A. Fischer. *Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen*, Leipzig 1920, 26 s. Bu araştırıcı da aşağı yukarı aynı zamanda yabancı asıllı sözlere getirilen eklerde ünlü uyumunu incelerken arapça ve farsça dışındaki yabancı sözlerde arka damak ünsüzü ile biten bir söze arka damak ünsüzlü ekler, ön damak ünsüzü ile bitenlere ise, ön damak ünsüzlülerinin geldiğini kaydettikten sonra arapça ve farsça sözlerde de esasta bu kuralın geçtiğini, ancak *ī*'de bunu arka damak ünsüzlerinden *ẓ*, hiç değilse, *ḳ*, *ṭ*, *ṣ* izlediği zaman arka damak eklerinin görüldüğünü bildirir. Burada da ön ve arka damak *a*'larından söz açılarak kısa ve uzun *a*'nın ön damak *k* ve *l*'den, *ẕāt* ve arapça dişilik ekinden sonra ince ünlülü ekler aldığı bildirilerek konuda daha etraflı bilgiye girilir ve bu çeşit ön ve arka damak münasebetlerinin *ū*'da da tanındığı anlatılır.

J. Deny, *Grammaire de la langue turpue (dialecte osmanli)*, Paris 1921, 1216 s. Türkiye türkçesi üzerinde birinci sınıf bir inceleme olmak niteliğini hâlâ tutan bu eserde araştırıcı ses uyumu bakımından çok dikkate değer hususlar kaydetmektedir: Ünlü uyumu veya ünlü benzeşmesi (105—108, 136—139. §§), ki ünlü uyumu kuralları ve istisnaları gösterilir. *o / ö* ile ilgili kural (108, 140. §§); yalnız birinci hecede bulunabilecekleri. Ünlü uyumunun ünsüzler üzerine etkisi (108—112, 141—146. §§); arka damak ünlüleri bulunan bir sözde arka damak ünsüzlerinin bulunabileceği, ön damak ünlüleri bulunan bir sözde de ön damak ünsüzlerinin bulunabileceği; bundan dolayı türkçede bir takım ünsüzlerin arka ve ön damak olmak üzere iki bölüğe ayrıldıkları. Eklerde ünlü uyumu (113—125, 145—165. §§); eklerde sözün son hecesindeki ünlüye uyarak arka ve ön damak olmak üzere düz ünlülerden sonra *a / e* veya *ı / i*, yuvarlak ünlülerden sonra ise, *a / e*, *ı / i* veya *u / ü* bulunabileceği. Eklerde ünsüz uyumu (125—136, 166—184. §§); arka ve ön damak, yumuşak ve sert ünsüzlerde uyum. Benzeşme (136—137, 185—189. §§); bu sayılanlar dışında kalan benzeşme olayları.

B. Collinder, *Reichstürkische Lautstudien*, Uppsala-Leipzig 1939, 101 s. Ön ve arka damak *a*'ları ile aralarında kalanları üzerinde bol örnekler (18—22): *çàm*, *ḳàç*, *ḳàş*, *àncàḳ*, *yànàḳ*, *yàtmàḳ*, *ḳàrġà*, *sàḳlan-*, *ḳàsaba*, *yaşarmàḳ*.

T. Banguoğlu, *Ana hatlariyle Türk grameri*, İstanbul 1940, 96 s. Konumuzla ilgili bölümleri: Vokal ahengi kanunları (aheng-i telâffuz), ki ikiye bölünür: 1. Dil benzeşmesi kanunu (umumî, büyük ahenk kanunu); 2. Dudak benzeşmesi kanunu (hususî, küçük ahenk kanunu).

İstisnaları. Vokal ve konsonantlar arasında benzeşme: 1. Son seste tonsuzlaşma; 2. İç seste tonlulaşma (16—18).

L. Peters, *Grammatik der türkischen Sprache*, Berlin 1947, 244 s. 15—17. ss. de: Arka ve ön damak ünlü uyumu (8. §). Ekler buna göre iki (*a / e*) ve dört (*ı / i, u / ü*) şekillidirler; bu uyuma boyun iğmeyenler: *-mtrak, -ken, -daş, -ki, -yor* ve bazen *-ıyle*. Yumuşama kuralı (9. §). Sertleşme kuralı (10. §).

H. Appenzeller, *Türkische Konzentrationsgrammatik*, Zürich 1947, 53 s. Ünlü uyumu (sesliler uyumu) ile arka ve ön damak ünlüleri uyumu anlatılmaktadır. Ekler yukarıdaki eserdeki gibi sınıflandırılmıştır (5—6).

M. Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprache*, Helsinki 1949, 249 s. Konumuzla ilgili kesimleri oldukça dağıtılmıştır: Arka ve ön damak ünlüleri, ki ünlü uyumu buna dayanmaktadır. Damak ve dudak ünlüleri, ki daha sonra oluştuğunu kabul edebileceğimiz dudak ünlü uyumunu meydana getirirler. Dudak çekimi de nisbeten geç meydana gelmiştir. Açık ve kapalı ünlüler, ki ünlü uyumu kuralları için bu sıralanış da önemlidir (50). Anlaşılan dudak ünsüzlerinin etkisi ile oluşan değişmeler: uygurca *bedük* 'yüksek' ~ Türkiye türkçesi *böyük, büyük* 'büyük', Türkiye türkçesi *depe* '*tepe*' ~ kırımca *töbü* (62). Ünlü uyumu (ilerleyen benzeşme); birinci hecenin öteki heceler üzerine etkisi eski türkçeden beri vardır (96—97). Dudak uyumu; daha eski türkçede belirli eklerde vardı: *-lıġ, lıḳ, -ımız* (97). Ünsüz uyumu; türkçede arka veya ön damak ünlüleri ile münasebet kuran arka ve ön damak ünsüzleri bulunduğundan (*ḳ ~ k, ġ ~ g, ḷ ~ l*) böyle bir uyumdan söz açılabilir (136—137).

E. V. Sevortyan, *Fonetika turetzkogo literaturnogo yazıka*, Moskva 1955, 151 s. Ses uyumu burada belki biri birinden bir derece kopuk, fakat eserin konusuna uygun olarak etraflı bir şekilde ele alınmıştır. Ünlülerin karşılıklı etkisi (34—43). Benzeşme veya uyum sözler kadar eklere de uzanır: *alın - eski*; *ağırlık, ağırlaşmak - iyilik, iyileşmek*. Türkçeleşen yabancı asıllı sözlerde de: *dosya* < fr. *dossier*, *sayfa* < a. *ṣaḥīfa*. Uymayanlar: *inan-, kaşer*. Alınma sözlerden aslî ünlülerini tutanlar: *basit, konsey*. Ünlü uyumuna boyun iğmeyen ekler: *-ki, -daş, -leyin, -ımtırak, -ken, -yor*. Ünlülerde dudak uyumu (dudak çekimi): *odunluk - kömürlük*. Damak-dudak benzeşmesi veya uyumu: *horoz, kodaman*; *kuru, kötü, duman, ülke ; dürbün, müdür ;* fakat: *müfrit, mühim*. Eklerde şu çeşitler vardır: 1) ikili (damak sesi): *-da / -de, -acak / -ecek ;* 2) dörtlü (dudak-damak sesi): *-lı / -li / -lu / -lü, -sı / -si / -su / -sü ;*

3) altılı (nadir): *-sa- / -se- / -sı- / -si- / -su- / -sü-*. Gerileyen benzeşme çok olmayıp birleşik sözlerde görülür. Gerçekte buna bir ünlü uğrar: *bügün* < *bu gün*, *öbür* < *ö bir* < *o bir*, *ahali* < *ehali*. Açık ve kapalı *a*. Ünsüzlerin karşılıklı etkisi (46—53). Sert ve yumuşak ünsüz benzeşmesi: *ekşi*, *iste-*, *gövde*, *özge*. *r*, *l*, *m*, *n*, *y* ünlü-ünsüzleri sert ve yumuşak ünsüzlerin her ikisi ile de birleşebilirler: *serçe*, *taşra*, *altı*, *ıslak*, *kamçı*, *dombay*, *pinti*, *tekne*, *kuytu*. Ekler de bu benseşmeye uygun olarak şu çeşitlere ayrılırlar: 1) ikili: *-la- / -le-*; 2) dörtlü: *-dan / -den / -tan / -ten*; 3) sekizli: *-cı / -ci / -cu / -cü / -çı / -çi / -çu / -çü*; 4) on ikili: *-gan / -gen / -gın / -gin / -gun / -gün / -kan / -ken / -kın / -kin / -kun / -kün*. Seste eski özellikler bulunduran ekler: *-ıntı / -inti / -untu / -üntü*, *-ki*, *-sa / -se*, *-sın / -sin / -sun / -sün*, *-tı / -ti / -tu / -tü*, *-sız / -siz / -suz / -süz*. Fakat: sert ünsüz + *v*: *takvim*, *tasvip*, *işve*, *etvar*; *v* + sert ünsüz: *tevkif tavsiye*, *tavşan*. Bunun dışında: *teçhiz*, *gıpta*, *ıstırap*, *ithal*. Geniz benzeşmesi: *onlar* > *onnar*, *künbed* > *kümbet*; gerileyen: *alıllar* < *alırlar*, *almıssa* < *almışsa*, *inaççı* < *inatçı* < *çömerççe* < *cömertçe*, *yassı* < *yatsı*, *raassızlık* < *rahatsızlık*. Sürtünücü *ç* ünsüzü *t* ve *k* önünde *ş* olur: *kaştı* < *kaçtı*, *uşkur* < *uçkur*; *c* ünsüzü de *d*, *l*, *n*, *b* önünde *j* olur: *tejdit* < *tecdit*, *ejnas* < *ecnas*. Ünlü ve ünsüzlerin karşılıklı etkisi (53—64). Arka damak ünlüleri arka damak ünsüzlerini, ön damak ünlüleri de ön damak ünsüzlerini çeker: *yaka*, *yorgunluklarını*; *gibi*, *beğenir*. *y* darlaştırıcı bir benzeşme etkenidir: *yayka-* > *yıyka-*, *gey-* > *giy-*, *başlayalı* > *başlıyalı*, *dinleyiniz* > *dinliyiniz*. Arapça ve farsça sözlerde *k (k')*, *l (l')* ve *g* ön damaklaştırıcı unsurdur: *kör*, *lûtfen*, *güruh*; fr. *kulüp*; aynı şey: *-ı* + *ile*: *babasiyle*, *babasile*. *v*, *b*, *p*, *m* ünlüyü dudaklaştırır: *tavuk* (< *tavık*), *çabuk* (< *çabık*), *kapu* (< *kapı*), *yağmur* (< *yağmır*); *tövbe* (< *tevbe*), *nöbet* (< *nevbet*), *tömbeki* (< *tanbaku*). Ancak bunlar dışında kalan pek çok örnek vardır: *deve*, *yapı*, *kamış*. Sonda ön damak ünsüzü: *hayal/im*, *ampul/ler*; *istihlâk/i* fakat aksine de ön damak ünlüsünden sonra arka damak *k*'sı: *tefrik/ı*; *itaat/siz*; *add/i*; *kalp/ler*; *harf/ler*. Mevziî ünsüz değişmesi (64—70). Genel olarak *g-* ve *d-*: *geç-*, *göl*, *gün*; *derin*, *dik*, *dol-*, *dört*. Ancak bunun da epey istisnaları vardır: *kendi*, *kes-*, *kim*, *kişi*; *tekin*, *tepe*. Kural olarak sonda sert ünsüz bulunur. İstisnaları: *tebliğ*; *ev*, *hiciv*; *bagaj*; *boz*, *diz*. Bölümün öteki kesimleri konumuzla ilgili değldir. Ünlünün ünsüz üzerine etkisi (70—79). Üç ünsüz üzerine: *k - k'*, *l - l'*, *g - g'*: *orak*, *sırık - bükük*; *yük*, *bal - yel*; *gulgule*, *gazap - garaj*, *vagon*, *güneş*, *düzgün*, *rüzgâr*. Öteki ünsüzlerde böyle bir ayrılım yoktur. Genişledikleri zaman yumuşamayan ve yu-

muşayan ünsüzler: *kap/an, yık/acak, ufk/a, dinamit/e, step/i; işit/diyor, et/diyor, dip/bi, uç/cu, renk/gi, barut/da, ekip/bi, süt/dü, gök/ğe, prensip/bi, teknik/ği.*

A. K. Kononov, *Grammatika sovremennogo turetzkogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad 1956, 569 s. Konumuz burada eserin niteliğine uygun düşecek bir etraflılıkla ele alınmıştır: Ses uyumu ünlüler ve ünsüzler uyumu (benzeşmesi) olarak iki baş kuralda toplanır (35, 34. §§). Ünlü uyumu türkçe sözlerde pek az istisna ile birinci hecedeki arka ve ön damak ünlüsüne göre ondan sonra gelen hecelerin yalnız arka veya yalnız ön damak ünlüsü olması ile belirir. Yabancı asıllı sözlerde ekler son hecedeki ünlüye uyarlar. Ek ünlüleri *a/e* ve *ı/i*, *u/ü* olmak üzere ikiye bölünürler. *o/ö* eklerde yoktur. Ancak *-yor* bu kuralın dışında kalır. Ünlü sıralanması şöyledir: *a/e*'den sonra *a/e* veya *ı(u) / i*, *ı/i*'den sonra *ı/i* veya *a/e*, *u/ü*'den sonra *u/ü* veya *a/e*, *o/ö*'den sonra *u/ü* veya *a/e* (35—36, 35. §). Yabancı ve birleşik sözlerle pek az türkçe sözde bu kural işlemez. Türkçeleşmiş alınma sözlerde ünlü uyumu yine görülür. Bu alanda halk konuşmalarında özellikle çok ileri gidilmiştir. Hatta bu bakımdan bozulan türkçe sözler de halk dilinde ünlü uyumunu tutmuşturlar. Arapça, farsça ve Batı dillerinden alınma sözlerde ünlü uyumu üzerine söylenenler Bergsträsser ve Fischer'de söylenenlere (80—81. s. bk.) yakındır. Yalnız arka veya yalnız ön damak ünlüleri ile görülen ekler de Sevortyanda'kilerin (82—84. s. bk.) aynıdır.(37—38, 36—38. §§). Ünsüz uyumu yumuşak ve sert benzeşmesidir (38—39, 39—40. §§). Gerileyen benzeşme: *o bir* > *öbür*, *bu gün* > *büyün*, *serhoş* > *sarhoş*, *şübhe* > *şüphe*, (39—40, 40—42. §§). Ünlü ve ünsüzlerin bir arada rol oynadıkları bazı değişmeler: *başlayacak* ~ *başlıyacak*, *bekleyelim* ~ *bekliyelim*, *söylüyor* ~ *söyliyor*, *kolu ile* ~ *koliyle*; *söğüt/dü*, *denk/gi*, *git/diyor*, *yok/ğumu*; *menba* ~ *memba* (46—48, 55—56. §§). Şu bahisler de eklenebilir: *d, l, n* önünde *-c-* > *-j-* (31, 25. §§). *-nl-* > *-nn-*: *kadınnar* (31, 26. §§).

J. Deny, *L'osmanli moderne et le Türk de Turquie:* Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden 1959. 182—239. ss. Ünlü uyumunun (ön ve arka damak uyumu) esasta ünlüleri ilgilendirdiğini söylemekle birlikte etkisinin *k, g, ğ, l* ünsüzlerine de uzandığını kaydeder ve Türkiye türkçesi sesleri cetvelinde ön ve arka damak ünlü ve ünsüzlerini gruplandırarak bunlarla türkçe ön ve arka damak grupu sözlerinin meydana getirildiğini bildirir (191—192).

*

Türkiye türkçesinde ses uyumu üzerinde yukarıda özetlenen belli başlı incelemelerdeki bilgi toplu bir yorumlamaya tutulacak olursa, şu hükümler elde edilebilir: 1) Türkçede ve bu arada Türkiye türkçesinde arka ve ön damak seslerine yalnız ünlüler değil, ünsüzler de ayrılırlar. Arka damak sesleri şunlardır: *a*, *ı*, *o*, *u*; *ḥ*, *ḳ*, *ġ*, *ğ*, *ḷ*. Ön damak sesleri de şöyle sıralanabilir: *ȧ*, *e*, *ė*, *i*, *ö*, *u̇*, *ü*; *h*, *k*, *g*, *ẏ*, *l*. Geriye kalan ünsüzlerin arka ve ön damak olmak üzere iki ayrı bölüğü bulunmamakla birlikte yanlarındaki ünlülerin etkisi altında bunlar da çıkış yerlerini az çok daha geriye veya ileriye alabilirler. Ünlüler de bu bakımdan ünsüzlere uyabildiklerinden onlarda da arka damak ile ön damak çıkış yerleri arasında çeşitli skalâlar vardır. 2) Birinci maddede söylenenlerden açıkça anlaşılacağı üzere bu durumda türkçede ünlü uyumu yerine ses uyumundan söz edilmesi gerekir. Yani ilk hecesi ünlü ve ünsüzlerle arka damak sesleri olan bir sözün öteki heceleri de arka damak seslerinden meydana gelir; birinci hecesinde ön damak sesleri olan bir sözün ise, sonraki heceleri de ön damak sesleri iledir. Burada önemle belirtilecek bir nokta arka ve ön damak temsilcileri bulunmayan ön damak ilerisinde çıkarılan bazı ünsüzlerin yanlarındaki sesleri, özellikle ünlüleri ön damaklaştırmak iğilimleri bulunmasıdır. 3) İkinci maddede söylenenlere göre kendiliğinden çıkan bir sonuç ise, ses uyumu adını verdiğimiz olayın ses bilgisi anlayışı ile benzeşmeden başka bir şey olmayışıdır. Bunu yukarıda sözü geçen inceleyiciler de az çok açık olarak belirtmişlerdir. Buna göre türkçede ses uyumunu bir benzeşme olarak incelemek yerinde olacaktır. 4) Ancak dillerde benzeşme olayları ikinci maddede anılan çıkış yeri benzeşmelerinden ibaret değildir. Bunlara dudaklara göre benzeşme, damak önü seslerinde benzeşme, ses tellerinin titreyip titrememesi ile ilgili benzeşme, süreklilik benzeşmesi ve nihayet tam benzeşmeyi katmak gerekir. Yukarıda sözü geçen inceleyicilerden, hiç değilse, bir bölüğü bu anlayışa az veya çok yaklaşır şekilde konuyu ele almışlardır. Öyle ise, yukarıda dört maddede toplanan hususları özetleyelim: Türkçede ve bu arada Türkiye türkçesinde ünlü uyumu ve onun bir devamı olan ses uyumu benzeşmeden başka bir şey değildir. Bu benzeşmeleri bütün belirtileri ile bir başlık altında incelemek gerekir, ki türkçenin, hatta belki Altay dillerinin başka dillerden çok daha çeşitli olan benzeşme olayları gerektiği gibi aydınlansın ve böylelikle bu dillerde ses uyumu adı ile anılan olayın öteki dillerdeki benzeşmelerden farkı anlaşılabilsin.

Yukarıdan beri söylenenlerden açıkça anlaşılacağı üzere Türkiye türkçesinde ses uyumu burada Türkiye türkçesinde benzeşme olarak, yani daha organik olduğu sanılan bir görüşle ele alınacaktır. Hemen söylenilmesi gereken bir cihet de dilimizi fonetik olduğunu ileri sürdüğümüz bir imlâ ile yazmamıza rağmen yazının bizden bu gibi bir çok benzeşmeleri gizlediğidir. Bu sebepledir, ki yazı dilimizi konuşurken yaptığımız benzeşme olayları yukarıda sayılan inceleyicilerin de vardığı sonuçlardan faydalanılarak ve çeşitli kaynaklar kadar İstabnbullular veya uzun zaman İstanbul'da yaşamış aydınlardan yapılan tesbitlere dayanılarak burada ilerleyen ve gerileyen, yakın ve uzak benzeşmeler olarak gözden geçirilecektir.

Türkiye türkçesindeki benzeşmeleri sınıflandırarak başlıklar altında toplamağa çalışalım.

1. Çıkış yeri uyumu

Heceden başlamak üzere her türlü eklerle genişlemelerde bütün söze hatta iki söze uzanabilen çıkış yeri uyumu şu bölümler altında toplanabilir.

1. İlerleyen yakın ve uzak benzeşme olarak arka ve ön damak seslerinde uyum: *yağmur*, *durġunluğu*, *ḳalınlaşmaḳtadır*; *ḥàngi*, *görgüsüzlüÿü*, *kèskinlèşmèktedir*.

Yabancı sözler de türkçeye benimsendikleri nisbette bu benzeşmeye uyarlar: *ayna* (< f. *āyīne)*, *çamaşır* (< f. *cāme şūy)*, *ḳalıp* (< a. *ḳāleb*, *ḳālib)*, *surat* (< a. *ṣūret)*, *usul* (< a. *uṣūl)*, *doktor* (< fr. *docteur*).

Türkçeye tam olarak benimsenmediklerinden dolayı uzun ön damak ünlüsünden sonra arka damak ünsüzü bulunan yabancı sözlerde ünlü ile başlayan ekler arka damak, ünsüz ile başlayanlar ise, ön damak sırasından olmak iğilimindedir. Ancak Arap harflerini, arapça ve farsça kuralları bilmeyerek yetişen genç kuşaklar bu ünlüleri kısaltarak ve arkalarındaki ünsüzleri incelterek söylemek yolu ile arka ve ön damak ses uyumunu burada da uyguladıklarından ilerinin Türkiye türkçesinde bu istisna kuralı kalkacaktır: *tatbīḳı*, *tasdīḳı*, *tètḳīḳı*, *zevḳı*, *tatbīḳa*, *tasdīḳā*, *tètḳīḳa/e*, *zevḳe*; yeni kuşaklarda: *tàtbiki*, *tàsdiki*, *tètkiki*, *zèvki*, *tàtbike*, *tàsdike*, *tètkike*, *zèvke*; *tatbīḳte tasdīḳte*, *tètḳīḳte*, *zevḳte*, *tatbīḳler*; *tasdīḳler*, *tètḳīḳler*, *zevḳler*; yeni kuşaklarda: *tàtbikte* v.b., *tàtbikler* v.b.

Gerileyen uzak benzeşme ile kısa veya vurgusuz unsurun arka veya ön damak sırasına geçtiği görülür. Buna özellikle iki sözün sık sık bir

arada kullanılmasında rastlamaktayız. Yazı bizden bu olayı çok hallerde gizler: *dafa* ~ *defa*, *lıra* ~ *lira*, *marak* ~ *mèrak*, *büyün* ~ *bu gün*, *na kadar* ~ *nè kadar*, *öbür* (< **ö bir* < *o bir*).

Türkçece tam olarak benimsenmedikleri için ön damak ünlüsü ile söylenen yabancı sözlerde onu izleyen ekler de ön damak ünlüsü ile ön damak sırasındandır: *èmlākimiz*, *hālli*, *mahālde*, *ufūlü*, *usūlde*.

Yukarıdan beri yapılan açıklamalarda birinci derecede kök veya gövdenin ekler üzerine etkisi olarak da anlaşılabilecek olan bu durum dolayısiyle türkçede kök ve gövdelerin yalnız arka veya ön damak sırasından olmak üzere bir şekli bulunmasına karşılık eklerin büyük bir çoklukla arka ve ön damak olmak üzere iki şekli bulunması sonucunu doğurmuştur, örneğin: *-a* / *-e*, *-la* / *-le*, *-sa* / *-se*, *-lı* / *-li*, *-mış* / *-miş* / *-lu* / *-lü*, *-muş* / *-müş*. Ancak pek nadir ekler yalnızca arka veya ön damak sesleri ile temsil edilmektedirler. Bunlar şunlardır:

a. *-ıyor* / *-iyor* şimdiki zaman eki: *geliyor*. Bunun sebebi ekimizin nisbeten yeni bir gelişme olması, Anadolu ve Rumeli yerli konuşmalarında bulunmaması, çevresini yazı dili vasıtasiyle oldukça çabuk genişletmiş olmasıdır. Gelişmesi: *-a* / *-e* / *-ı* / *-i yorır* > *-ı* v.b.+*yorur* > *-ıyoru* > *-ıyor*.

b. *-ken* zarf-fiil eki: *sorarken*. Ön damak şeklinin kullanılmasında sebep ekin her zaman *i-* yardımcı fiili ile kullanılmış olmasıdır: *sorar iken*. Bilindiği gibi bu fiil vurgusuz orta hece durumuna girmek dolayısiyle pek çok hallerde düşer. Bununla birlikte halk konuşmalarında *-kan* şekli vardır: *sorarkan*.

c. *-ki* (nadiren *-kü)* yanında-içinde bulunma hali: *o zamanki*, *dolaptaki*, *dünkü*. Eski Anadolu türkçesi kadar Anadolu ağızlarında da arka damak şekli vardır: *yarınkı*. Bu durum karşısında benzetme sonunda sonradan bir şekli kullanılır olmuş olmalı.

d. *-d*/*taş* isimden isim yapma eki: *meslektaş*. Ek üzerinde daha fazla bilgi için A. Caferoğlu, *Türkçede 'daş' lâhikası*, İstanbul 1929, 16 s. bk.

e. *-mtırak* isimden isim yapma eki: *èkşimtırak* Türkiye türkçesinin nisbeten geç meydana gelmiş bir gelişmesi olmalıdır. J. Deny'ye göre Anadolu türkçesinin pek eski sayılmayacak bir devresinde ön damak şekli de vardır *(Grammaire...*, Paris 1921, 324—326, 519. §).

d. *-lèyin* benzetiş eki için 88. s. 2. bk.

2. Ön damak önü ünsüzleri ilerleyen ve gerileyen yakın benzeşme ile arka damak ünlülerinin ön damaklaştırabilirler. İmlâ bu ciheti de bize çok eksiğine gösterir. Bu fonksionu en çoğundan başlamak üzere şu seslerde görürüz: *y*: *tèyyāre* ~ *tayyāre*, *èşkiyā* ~ *èşkıyā*, *fasulye* ~ *fasulya*, *oltèyi*~*oltayı*, *ordiyi* ~ *orduyu*, *oruçliyim*~*oruçluyum*, *yokmiydi* ~ *yokmuydu*, *-leyin*, *olèydi* ~ *olaydı*, *adiyle*; *t* : *vàkit* ~ *vakıt*, *tākàtsiz*, *Fitnàt* ~ *Fıtnat*, *yàptī* < *yàptiyi* ~ *yaptığı*, *korktī* < *korktiyi* ~ *korktuğu*, *mènfààtim* ~ *mènfaatım*; *d*: *Èdnan* ~ *Àdnan*, *àhde*, *vādi*, *gördī* < *gördiyi* ~ *gördüyü*; *n* : *inan-*, *insan*; *s* : *hàni*, *isilik*, fakat: *ısın-*, *Dāğistan*, *sèlāhiyet* ~ *salāhiyet*, *Sèbahat* ~ *Sabahat*, *hàpis*; *ş* : *nişàn*, *şişman*, *kardèş*, *kallèş*, *kaşèr* ~ *kaşar*, *yānis* ~ *yanlış*; *c* : *yapıcèk* ~ *yapacak*, *Hàcce* ~ *Hacca*; *ç*: *àkçe*, *bàhçe*, *biçàk* ~ *bıçak*, *biçki* ~ *bıçkı*; *p*: *hàrpte* ~ *harpta*: *f*: *àffi* ~ *affı*.

3. İlerleyen yakın benzeşme ile *y*'den sonraki *l*'ler arka damak ünlüleri yanında bile ön damaklaşmaktadır: *aylà*, *pàylaş-*, *oyluk*.

4. Gerileyen yakın benzeşme ile *y* sesi önündeki geniş ön damak ünlüsünü darlaştırabilir. Yazı bunu çok defalar gizler: *kimsiye* ~ *kimsèye*, *niye* ~ *nèye*.

5. Gerileyen yakın benzeşme ile ön damak önü ünsüzleri daha uzak olan ünsüzleri kendilerine yakın getirirler. Yazı bize bunu her zaman göstermez: *mundar* ~ *murdar*, *kunduz* (< *kumduz*), *sinsile* ~ *silsile*, *şindi* ~ *şimdi*. Daha gerilere doğru bu kategori benzeşmeler: *filcan* ~ *fincan*, *èñ gizli* ~ *èn gizli*.

6. Dudak ünsüzleri gerileyen yakın benzeşme ile *-n-* sesini türkçede benimsenen yabancı, birleşik, hatta bir arada kullanılan sözlerde dudaklaştırırlar. Bu ciheti de imlâ bize her zaman göstermez: *ambar* ~ *anbar*, *çember* ~ *çenber*, *çitlembik* ~ *çitlenbik*, *mèmba* ~ *mènba*, *davlumbaz* ~ *davlunbaz*, *dolambaç* (<*dolan-*), *bimbaşı* ~ *binbaşı*, *ombaşı*~*onbaşı*, *sombahar* ~ *sonbahar*, *am bean* ~ *an bean*, *bem bu* (< *ben bu*), *zampara* (< *zenperest*,) *zımpara* (< *sünbāre*), *mimval* ~ *minval*

2. Dudak uyumu

Dudakta benzeşme çıkış yeri benzeşmesinden sonra en yaygın benzeşme olup bunda da ünlü ve ünsüzler aralarında karşılıklı olarak etkilenirler. Şu türleri vardır:

1. Yalnız ünlülerin rol oynadığı ilerleyen uzak benzeşme ile birinci hece, yani kökteki ünlüler düz iseler, dar ünlülü ekler düz ünlüleleri ile, yuvarlak iseler, yuvarlak ünlüleri ile genişlerler. Geniş ünlülü ekle-

rin yalnız düz şekilleri vardır: *başının, atını, ėksikliġinin, ėzilmişini; yormuşumdur, sorumsuzluğunu, görürmüsün, yürürlüġü; onarmada, görenlerce.* Yazının gizlediği: *İsmayıl* ~ *İsmāil, Sülüman* ~ *Süleyman.*

Bu kurala uyarak yazıdaki geniş düz ünlülerin söylenişte yuvarlaklaştığı bile olur: *Boy(u)cuköy* ~ *Boyacıköy, poğoçå* ~ *poğaça.*

Düz-yuvarlak ünlü uyumu dolayısiyle de dar ünlülü eklerin arka ve ön damak temsilcileri yanında bir de düz ve yuvarlak temsilcileri bulunmak suretiyle dört şekilleri vardır: *-dır / -dir / -dur / -dür, -ır / -ir / -ur / -ür, -sı / -si / -su / -sü.* Sevortyan'da görülen altılı ve on ikili şekil (83. s. bk.) gerçekte ayrı asıllı ikişer ekin birleştirilmesinden meydana gelmiştir: *-sa- / -se-* yanında *-sı- / -si- / -su- / -sü-* ve *-ġ/ḳan/ -g/ken* yanında *-ġ/ḳın / -g/kin / -ġ/ḳun / -g/kün* (*ġ* ~ *ḳ* ve *g* ~ *k* için aşağıda 3. başlık. Ses tellerinde uyum'a bk.).

2. Daha az olmak üzere yuvarlak ünlüler ilerleyen yakın benzeşme ile kendilerinden sonra gelen ünsüzleri dudaklaştırabilirler. Bu uyumu da yazı bizden kısmen gizlemektedir: *ḳov-* ~ *ḳoğ-, ḳovuş* ~ *ḳoğuş, sovuḳ* ~ *soğuḳ, yavuḳlu* ~ *yağuḳlu, yovur-* ~ *yoğur-, döv-* ~ *döġ-, göveri(*< *göġer-), övün* ~ *öġün, sövüş* ~ *söġüş, ḳomşu (*< *ḳon-;* nadiren gerileyen yakın benzeşme ile: *musḳa* ~ *nusḥa.*

3. Dudak ünsüzleri gerileyen yakın ve uzak benzeşme ile kendilerinden sonraki dar ünlüleri yuvarlaklaştırarak I.'de sözü edilen düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozarlar. Yazı bu ciheti de bizden bazen gizler: *avcu* ~ *avcı, avun-, ḥavlu, tavru* ~ *tavrı, camuz* ~ *camız, namlu, yamuḳ, yapuş-* ~ *yapış-.*

4. *y* sesi gerileyen yakın benzeşme ile önündeki yuvarlak ünlüyü düzleştirir. Yazı bunu da bizden gizlemektedir: *kötümiydi* ~ *kötümüydü, ölçiyi* ~ *ölçüyü, yürdiġi* ~ *yürdüġü, oruçliyim* <* *oruçlüyüm* <*oruçluyum.* Az olarak *s*'de de: *Mıstā Bey*~Mustā (<*Mustafa Bey*). (*nb/p/v* ~ *mb/p/v* için 88. s. 6. bk).

3. Ses tellerinde uyum

Ses tellerinin titreyip titrememesine göre yumuşak ve sert seslerde uyum şu başlıklar altında toplanabilir.

1. Ünlülerle bir bölük ünsüzlere uzanan ses tellerinin titremesi ile elde edilen yumuşaklık uyumu ileriden ve geriden yakın bir benzeşme olup söz dizimine kadar uzanır ve özellikle bu sonuncusunda imlâ bunu bizden gizler: *ağar-* (< *aḳ*), *acıḳ-* (< *aç)*, *dadan-* (< *tat)*, *gider-*

(< git-), didin- ~ titiz, zanat ~ sanat, zebze ~ sebze, rènk/gi; heb bir ~ hep bir, görüb dururken ~ görüp dururken, Ḳurddereli ~ Ḳurtdereli.

Bu uyumun tabiî bir sonucu olarak ve yumuşak karşılığı bulunan ünsüzlerle başlayan ekler yumuşak seslerle biten kök veya gövdelerden sonra yumuşak ünsüzleri ile görülürler: *bizde, yandan, atılġan, hàngi* (< *-ki*).

2. Yalnız ünsüzler arasında olan sertlik uyumunun ise, ilerleyen ve gerileyen yakın ve gerileyen uzak olmak üzere iki çeşidi vardır. Birincisi kendisini özellikle eklerde belli eder: *erkèkçe, küskün, saçtır-, soḳaḳta, baḥçe* (< *bāġçe*), *Hàtçe ~ Hàtice, göksü ~ göẏüs, àsit porik ~ asit borik; ufak* (< *uğ-*), *yufḳa* (< *yuğ(ur)-, efkaf ~ evkaf, pastırma ~ bastır-, tefter ~ defter, testere ~ destere, paytar ~ baytar, purçak ~ burçaḳ, (süklüm) püklüm ~ büklüm, pisiklet ~ bisiklet.*

4. Süreklilik uyumu

Ünlüler süreklilerden *l̥, l, m, n* ile süreksizlerden *b, d, t, ḳ, k,* önünde *c* ve *ç* ünsüzlerini süreklileştirebilirler. Ancak imlâ bizden bu olayı her zaman saklamaktadır: *āş ~ ağaç, ḳulaş ~ ḳulaç, aşlık ~ açlık, saşlar ~ saçlar, yamaşlar ~ yamaçlar, mèjlic ~ mèclis, Nèjlā ~ Nèclā, ḳaşmaḳ ~ ḳaçmaḳ, Nèjmi ~ Nècmi, èjnebi ~ ècnebi, èjnās ~ ècnās, mèjbur ~ mècbur, Nèjdet ~ Nècdet, tèjdit ~ tècdit, aştı ~ açtı, gèşti ~ gèçti, iştimà ~ içtimà, uşta ~ uçta, ḳaşḳın ~ ḳaçḳın, uşḳur ~ uçḳur, iççi ~ işçi, işki ~ içki, üş kere ~ üç kere.*

5. Tam benzeşme

Yazının bizden gizlediği söz içinde ve birleşik sözlerde ilerleyen ve geriliyen bazı tam benzeşme örnekleri: *cömerççe ~ cömertçe, inaççı ~ inatçı, baççavuş ~ başçavuş, Haççe ~ Hatçe ~ Hatice, alıllar ~ alırlar, killer ~ kirler, tellik ~ terlik, mümküm mertebe ~ mümkün mertebe, annı ~ alnı, dinne- ~ dinle-, günnük ~ günlük, ḳadınnar ~ ḳadınlar, kèskinneş- ~ kèskinleş-, onnar ~ onlar, almıssa ~ almışsa, raatsızlıḳ ~ rahatsızlıḳ, yassı ~ yatsı, gelmişin (< *gelmişşin ~ gelmişsin), işàllaḥ ~ *işşallaḥ ~ inşàllaḥ.*

Terimler ve fransızca karşılıkları

açık	ouvert
alınma	emprunt
arka damak	postpalatal, vélaire
benzeşme	assimilation
benzetme	analogie
çıkarmak	articuler
çıkış yeri	point d'articulation
damak sesi	(son) palatal
dar	étroit
diş sesi	(son) dental
dişi(lik)	féminin
dudak çekimi	attraction labiale
dudak sesi	(son) labial
dudak uyumu	harmonie labiale
dudaklaştırmak	labialiser
düz	non-arrondi
ek	affixe, suffixe
geniş	large
genişleme	élargissement
geniz sesi	(son) nasal
gerileyen	régressif
gövde	thème
hece	syllabe
ilerleyen	progressif
isim	nom
kapalı	fermé
kök	racine
ön damak	prépalatal, palatal
sert	sourd
ses	son
ses bilgisi	phonétique
ses telleri	cordes vocales
ses uyumu	harmonie des sons
söz	mot
sürekli	continu
süreksiz	momentané
sürtünücü	affriqué
şimdiki zaman	présent
tam benzeşme	assimilation totale
uzak benzeşme	assimilation à distance
ünlü	voyelle
ünlü uyumu	harmonie vocalique
ünlü-ünsüz	sonante
ünsüz	consonne
ünsüz uyumu	harmonie consonantique
yakın benzeşme	assimilation en contact
yanında-içinde bulunma hali	inessif-adessif
yardımcı fiil	verbe auxiliaire
yeleşme	mouillure
yumuşak	sonore
yuvarlak	arrondi
zarf-fiil	gérondif, converbe